

על המתח שבין מסירות לתורה לבין חיי משפחה

(עיון בדרשתו של ר' אביתר)

במסגרת דיון בשאלת ההסתמכות על כשרותם של גיטין שנכתבו במקומות מרוחקים, מזכירה הגמרא (גיטין ו, ב) את מימרתו של ר' אביתר: "גיטין הבאים משם (מארץ ישראל) לכאן (לבבל), אין צריך לומר בפני נכתב ובפני נחתם".

בהמשך הדברים משמשים דבריו של ר' אביתר כפתיח לדיון אגדתי המשתלשל מעניין לעניין. בדברים הבאים נבקש להתחקות אחר משמעותה אגדתא זו, ולהבין כיצד היא משמרת מחלוקת נוקבת בין החכמים בדבר שאלת האיזון הראוי שבין מסירות ללימוד תורה, לבין מחויבות לחיי משפחה.

בעקבות הבאת מימרתו של ר' אביתר, מציינת הגמרא כי רב יוסף תמה על כך שהגמרא ראתה לנכון להביא מדבריו, שכן: "מאן לימא לן דר' אביתר בר סמכא הוא?".

מדברי הגמרא מתברר, כי מקורה של השאלה על אישיותו של ר' אביתר הוא באיגרת ששלח לרב יהודה, ובה הוא מבקר בחריפות יתירה את העולים מבבל לארץ ישראל - אותם "בני אדם העולים משם לכאן". ר' אביתר קובע ביחס לאותם העולים, כי "הם קיימו בעצמן" את הנאמר בספר יואל: "ויתנו את הילד בזונה והילדה מכרו ביין".

הפקוק ביחס לאישיותו ולסמכותו של ר' אביתר, נובע מן העובדה כי מילות הפסוק שבאיגרת, נכתבו ללא שרטוט כנדרש על פי דין¹.

בדברים שלהלן נצעד בעקבות פירושו של הפני הושע לדברי הגמרא, וננסה להבין את העושר הרעיוני הרב המקופל בהם. בעקבות ציוניו של הפנ"י נראה כיצד דברי הגמרא במקומות אחרים מצליחים להבהיר את פשרו של הדיון סביב לשאלת מידת סמכותו של ר' אביתר.

א. הזלזול בערכם של ילדי ישראל

תחילה לכול, ננסה להבין את כוונתו של ר' אביתר בביקורתו הקשה כנגד העולים לארץ ישראל. הפסוק "ויתנו את הילד בזונה והילדה מכרו ביין" שאותו הביא ר' אביתר, לקוח מנבואת יואל המתארת את "יום ה'" הגדול, שבו יאסוף הקב"ה את הגויים אל עמק יהושפט. הקב"ה עתיד לנקום בגויים, ולהשיב להם כגמולם על כך שהגלו את ישראל מארצם, ועל שהשפילו את כבודם לעפר - ילדה יהודייה נמכרה על ידם במחיר כוס יין, וילד יהודי שימש בעבורם כאתנן זונה.

ר' אביתר טוען במכתבו כי אותם 'בני אדם העולין משם לכאן' - 'קיימו זאת בעצמן'. הוא טוען כנגד אותם עולים כי הנם נוהגים בילדי ישראל כגרועים שבאויבי ישראל, שכן בעלותם ארצה, הפקירו העולים את בני משפחתם אשר נשארו מאחור מחוסרי כול. ר' אביתר מתקומם כנגד מציאות זו, וטוען כי לעומת האויב שאנס אותנו והשפיל את כבודנו, הרי שאנשים אלו עושים זאת בבחירה ובידיעה².

הביקורת הקשה נראית אולי מובנת, אלא שלא התייחסנו עד עתה לזהותם של העולים, ולסיבת עלייתם ארצה. כפי שמסבירים בעלי התוספות, דברי התוכחה של ר' אביתר לא כווננו לאוכלוסיית שוליים - אותם אנשים אשר הוא קורא להם 'בני אדם', אינם אלא גדולי הצדיקים אשר עלו מבבל לארץ ישראל על מנת 'לגלות' למקום תורה, מתוך מסירות נפש עמוקה למען לימוד התורה. אותם חכמים הכירו כמובן את

¹ ש"ע י"ד רפד, א-ב: "כל כתבי הקודש אין כותבין בלא שרטוט, אפילו כתובים על הנייר. אסור לכתוב ג' תיבות מפסוק בלא שרטוט, אם הוא כתב אשורית... ומיהו באגרת שלומים מותר לכתוב אפילו כמה תיבות מהפסוק לדבר צחות...".

² ביארנו את כוונת ר' אביתר לאור הסברם של בעלי התוס': "לפי שהן משתהין בארץ ישראל, היו בניהם ובנותיהם משתעבדים בשביל מזונות". רש"י פירש את העניין בכיוון אחר, ולפיו התוכחה כוונה כנגד הללו אשר היו מעגנים את נשותיהם בבבל, וכתוצאה מכך היו באים לידי ביטול מצוות פריה ורביה. לדעת רש"י, מניעת הילודה, היא עצמה הביטוי העוצמתי ביותר לזלזול בערכו של ילד יהודי: "שהיו משתהין בארץ ישראל, ומניחין נשיהן עגונות, ובטלים מפריה ורביה שנקל בעיניהם ילדים וילדות".

הפגיעה הנגרמת לילדיהם, ואף על פי כן גרסו כי זוהי דרכה של תורה, וכי הרוצה לזכות בכתרה חייב להיות מוכן אפילו להתאכזר לילדיו.³

נדמה כי כוונתו של ר' אביתר היתה לשלול מכול וכול את הדעה הרווחת, אשר העריכה את העלייה הנעשית בצורה כזו, כביטוי עילאי של מסירות נפש למען התורה. ר' אביתר קובע, כי אם עלייתם הרוחנית כרוכה בהפקרת בני הבית, הרי שלא רק שאין לעודד את הדבר, אלא שהמעשה ראוי לשלילה מוחלטת.⁴ כל הסבור כי לימוד התורה יכול שיבוא על חשבון חובתו של אדם לדאוג לבני משפחתו, מגלה בכך כי חל אצלו שיבוש חמור של סולם הערכים הראוי - פגיעה שכזו בערכה של המשפחה אינה מתאימה כלל להשקפתה של תורה.⁵

ר' אביתר קורא, כי אותו ציבור מעולה, המוכן למסירות נפש ללא גבול למען התורה, נכשל למעשה בהתנהגות המזכירה את שעוללו לנו הגרועים שבשונאינו.

ב. זלזול בתורה או קנאה לה'?

אף אם מבחינה עקרונית יש מקום לבקר את מנהגם של אותם העולים, הרי שעדיין יש מקום רב להסתייגות מדבריו של ר' אביתר. זאת משום, שר' אביתר בחר לבטא את ביקורתו, בעזרת משל בוטה במיוחד, שבו הוא השווה את העולה ארצה בכדי ללמוד תורה, לשיכור המוכר ילד בעבור כוס יין, או לעבריין המוסר אותו כאתנן זונה. איך ניתן להבין את העובדה שיש מי שמוכן להשוות בין השאיפה הטהורה להתגדל בתורה, לבין דבר שפל כל כך?

הפקפוק בדבר אישיותו של ר' אביתר, נובע למעשה מעניין זה עצמו: ביקורתו הקשה של ר' אביתר מבטאת על פניה זלזול חמור ביחס לתורה עצמה, וחוצפה יתרה כנגד המוסרים נפשם על לימודה.⁶

סגנון הדברים הבוטה מעורר את המחשבה שמא האשמתו אינה נובעת מקנאה לגורלה של המשפחה היהודית. האם 'אורייתא קמרתחא ליה', או שמא מדובר בהתקפתו של מי שאינו מבין כלל מהי ערכה של התורה, ולמעשה הדברים אינם אלא ביטוי לשנאתו הכבושה כנגד לומדיה?

והנה, לאור דברים אלו, ניתן להבין מדוע סבור היה רב יוסף כי ניתן להביא ראיה בשאלת מעמדו של ר' אביתר, לאור העובדה כי במכתבו הוא ציטט פסוק מבלי לשרטט תחילה.

שאלת השרטוט הינה בבחינת אבן בוחן, שכן השרטוט הנו ביטוי גלוי, לאופן שבו מתייחס הכותב למילותיה של תורה. המשרטט מבטא בכך את ההכרה כי אין לכתוב את מילותיה של התורה כדרך שבה כותבים דברי חולין. לאור הנסיבות מובן כי אין כאן ניסיון 'לבדוק בציציותיו' של ר' אביתר, אלא בניסיון לגלות אם אכן מדובר בביקורת תורנית פנימית, או בביקורת פסולה של אדם שאינו מכיר בערכה של תורה.⁷

והנה, במבחן זה, דומה כי ר' אביתר נוחל כישלון: הוא לא משרטט. בכך יש רגליים של ממש להשערה כי הזלזול הבא לידי ביטוי בכך כנגד התורה, הוא המקור גם לדבריו הקשים.

ג. גברא רבה דאסכים מריה על ידיה

אביי⁸ חולק על המחשבה כי ניתן לראות בסוגיית השרטוט הוכחה של ממש לכשרותו של אדם, שכן זהו דין שאינו נובע מסברא אלא מקבלה:

³ "שחורות כעורב" - במי אתה מוצאן - במי שמשכים ומעריב עליהן לבית המדרש. רבה אמר: במי שמשחיר פניו עליהן כעורב. רבא אמר: במי שמשכים עצמו אכזרי על בניו ועל בני ביתו כעורב. כי הא דרב אדא בר מתנא הוה קאזיל לבי רב, אמרה ליה דביתהו: ינוקי דידך מאי אעביד להו? אמר לה: מי שלימו קורמי באגמא? (עירובין כא, ב).

⁴ ר' אביתר מבקר את מנהגם של אותם ש'הגלו' עצמם למקום תורה, שמא עובדה זו היא הגורמת לכך שהוא דורש כי 'הם קיימו בעצמם' מעבר לעצם ה'גלות', אף את יתר הדברים שעוללו לנו הגויים בשעה שהגלונו מארצנו.

⁵ בעלי התוס' אף מציינים לדברי הירושלמי, שבהם מסופר על אדם שבפועל 'מכר בתו ללמוד תורה והלך ולמד'.

⁶ כך פירש את העניין החתם סופר, בתשובותיו (ח"מ ח"ה סי' ט): "ר' אביתר קרא תגר על ת"ח בעצמם. וע"ד צחות ומליצה קרא עליהם המקרא, שנאמר על הגוים שבשעת החורבן, קרא הוא על הת"ח בעלי הישיבה. ומשום הכי לא שרטט. וא"כ הוא לא יפה עשה ר' אביתר. אדרבא כך היא דרכה של תורה, ואין לסמוך על ר' אביתר".

⁷ הפני יהושע והחתם סופר, עמדו כל אחד בדרכו על משמעותה המרכזית של שאלת השרטוט, ופירשו כי השרטוט מגלה אם מדובר בציטוט פסוק או בשימוש במילות הפסוק כמליצה בעלמא.

⁸ אביי שהתייחס מאב ומאם, מבטא במקומות רבים את הערכתו הגדולה לאומנת. האם ייתכן כי דווקא הוא נחלץ להגנתו של ר' אביתר, משום שהזדהה לעומק עם כאבם של אותם ילדים אשר אבותיהם 'הפקירו' לשם לימוד התורה?

אמר ליה אביי: אטו כל דלא ידע הא דר' יצחק לאו גברא רבה הוא? - בשלמא מילתא דתליא בסברא - לחיי. - הא גמרא היא, וגמרא לא שמיע ליה.⁹

ומוסיף אביי ואומר, שהמדובר בדבריו של גדול יחיד ומיוחד. במחלוקת הידועה ביחס למעשה פילגש בגבעה זכה ר' אביתר לכך ש'אסכים מריה על ידה'. ר' אביתר זכה למעלה זו במחלוקתו עם ר' יונתן ביחס לפירושו של הפסוק "ותזנה עליו פילגשו":

רבי אביתר אמר: זבוב מצא לה, ר' יונתן אמר: נימא מצא לה.

ר' אביתר עצמו נפגש עם אליהו הנביא, ושאלו:

אמר ליה: מאי קא עביד הקב"ה? אמר ליה: עסיק בפילגש בגבעה, ומאי קאמר? אמר ליה: אביתר בני כך הוא אומר, יונתן בני כך הוא אומר, אמר ליה: ח"ו, ומי איכא ספיקא קמי שמיא? אמר ליה: אלו ואלו דברי א-להים חיים הן זבוב מצא ולא הקפיד, נימא מצא והקפיד.¹⁰

העיון המדוקדק בתוכן המחלוקת מגלה שיש כאן הרבה מעבר ל'הסכמה' כללית על מעלתו, שכן ר' אביתר מבטא במחלוקתו עם ר' יונתן את אותה הקנאות לשלום המשפחה, ואת אותה דאגה להתנהלות הראויה שבין הבעל לאשתו.

הכתוב "ותזנה עליו פילגשו", נאמר כפתיח למעשה פילגש בגבעה, ומהווה נקודת ראשית שממנו ואילך מתגלגל ונמשך הסיפור כולו. כוונתם של שני החכמים בדרשת הפסוק, היתה ללמדנו מוסר, תוך הצבעה על הפגם המוסרי ההתחלתי, שניתן לראותו כגרעין היסודי של הנפילה המוסרית שתתגלה בכל חומרתה בהמשך השתלשלות המאורעות. שניהם כאחד מצביעים על כך כי כעסו והקפדתו היתרה של הבעל על הפגם הקטן שמצא באשתו היא נקודת הראשית של המעשה כולו. ואכן, מציאות שבה בעל מקפיד על אשתו ומשלחה מביתו על שמוצא זבוב במאכלו - מורה על פגם יסודי ביחסי בני הזוג.¹¹ קרוב לכך סיכומו של רב חסדא הקובע:

לעולם על יטיל אדם אימה יתירה בתוך ביתו - שהרי פילגש בגבעה הטיל עליה בעלה אימה יתירה והפילה כמה רבבות מישראל.

אם כן, רואים אנו כי קנאותו של ר' אביתר לביסוס המשפחה בישראל היא קנאה תורנית אמיתית, ולא עוד אלא שכבר זכה ל'הסכמה' שמימית על תביעותיו כלפי מזלזלים בערך יסודי זה.

ד. תורה המשולה לזונה

משהכרנו את מעלתו של הדובר, אנו מחויבים לעיין מחדש בדברי תוכחתו. והשאלה חוזרת וניצבת בכל חומר: כיצד ייתכן כי שווה בדבריו את לומדי התורה למשלמים אתנן זונה? התשובה לכך היא, כי ר' אביתר אינו מזלזל בערכה של תורה כלל ועיקר, ועם זאת הוא סבור כי לימוד תורה הנקנה במחיר הפקרת ילדי ישראל, מאבד כליל מקדושתו, ואת מסירות הנפש שמגלה אותו לומד יש להעריך כפגם ולא כמעלה. מסירות נפש שכזו משולה למאמצים של שיכור המוכן להקריב את כל היקר לו להשגת כוס יין.

על מנת להבין את מלוא משמעות הדברים, יש לזכור כי ר' אביתר יוצא בדבריו כנגד מנהגם המקובל של חכמים אשר היו עוזבים את ביתם וגולים למקום תורה. נוהג זה מוכר היטב מסיפורי הצדיקים שבגמרא בכתובות, במסגרת סוגיה העוסקת ישירות בשאלת עזיבת הבית לשם לימוד התורה, ובמרכז מספורם של ר' עקיבא ואשתו רחל.¹²

והנה, מהסוגיה בכתובות עולה, כי חכמים אכן היו רגישים לפגיעה הנגרמת משום כך לכל בני הבית, ואולם הגמרא שם עסוקה בראש ובראשונה ביחס לאשה הנותרת עגונה. כפי שעולה ממקומות רבים, יחסם של

⁹ נדמה כי אביי מלמדנו כי במקום שבו מושמעת ביקורת כנגד לומדי התורה, אף אם המבקר אינו בקיא בכל פרטי הדינים כולם, אין בכך בכדי למנוע ממנו את התואר 'גברא רבה', שיש מקום לשמוע את ביקורתו, ואף אם תהיה זו קשה ונוקבת.

¹⁰ לפנינו אחד משני המקומות הבודדים בש"ס כולו, שבהם מופיע הביטוי "אלו ואלו...". על רקע הדברים שראינו, אפשר להציע כי דווקא לאור קיצוניותה של המחלוקת בין החכמים, מובנת נחיצותו של הכלל המלמדנו כי אף במקום שבו הדעות סותרות זו את זו, הינם עדיין בבחינת 'אלו ואלו דברי א-להים חיים'.

¹¹ בעלי התוס' מחדשים כי אותה פילגש יפת תואר היתה. לדבריהם יש להוסיף נקודה נוספת למסר המוסרי: ההשחחה המוסרית משתלשלת ונמשכת מכך שבונים את הקשר הזוגי על בסיס מראה חיצוני, משיכה גופנית, ותו לא.

¹² ניתן למצוא ביאור רחב של סוגיית הגמרא בכתובות, תוך כדי עמידה על הקשר שבין סיפורים אלו לבין סוגיית ההלכה הנידונה שם, בפרק השלישי של ספרו של הרב יהודה ברנדס 'אגדה למעשה'.

תלמידי החכמים ללימוד התורה משול ליחסי איש ואשתו¹³. והנה בעניין המתח שנוצר בגלל המחויבות הכפולה לשתי נשותיו של האדם, חכמים קבעו נחרצות כי המחויבות לתורה היא שצריכה לגבור¹⁴. נדמה כי הביטוי החריף ביותר של תפישת עולם ערכית זו מופיעה בביקורת הקשה של רבא כלפי בנו. הגמרא מספרת כי באמצע שש שנות 'גלותו', החליט הבן לבקר בביתו בערב יום הכיפורים. רבא המאוזב פוגש בבנו, ובכעס רב אומר לו: "זונתך נזכרת?!". כלומר, במקום שבו האהבה לאשה הגשמית פורצת את הגבולות הראויים, ומהווה מכשול בפני לימוד התורה, הרי שקדושת האישות נעלמת, ונותרת במקומה יחס של זנות.

נדמה כי ר' אביתר מגיב לביטוי חריף זה והופכו על פניו. ר' אביתר מבקש לקבוע כי במקום שבו האהבה והמשיכה ללימוד התורה פורצת את הגבול הראוי, ובאה על חשבון האהבה והדאגה לבני הבית - הרי שמשיכה זו לתורה שלילית היא, וראויה ממילא לאותה כינוי: "ויתנו את הילד בזונה..."¹⁵.

ה. "כי היא חברתך ואשת בריךך"

לאחר שהבנו את דבריו של ר' אביתר, ננסה להבין לסיום מדוע סיפור הדברים שובץ למקום זה במסכת גיטין.

לאחר בירורי הדינים כולם, עוברת המשנה האחרונה של המסכת לעסוק בשאלה הערכית: באילו נסיבות מותר ואולי אף ראוי כי האדם יכתוב גט לאשתו וישלחנה מעליו? לדעת בית שמאי אדם רשאי לגרש את אשתו רק במקרה שמצא בה דבר ערווה, ואילו לדעת בית הלל יכול לשלח אפילו אם הקדיחה תבשילו. בסוגיית הגמרא שם מובאים דבריו של ר' מאיר, שבהם הוא מתאר מודלים שונים של מערכות יחסים שבין הבעל והאשה, אשר אותם הוא ממשיך להתנהגותו של אדם כאשר זבוב נופלת לכוסו.

נראה, כי ר' אביתר מעביר את ביקורתו על האיש המשלח את פילגשו על לא עוול בכפה מתוך רמיזה מפורשת לחלוקה שהציב ר' מאיר בדבריו¹⁶. הוא מעצים את המסר של ר' מאיר, וקובע כי המגרש אשה שלא במקום הראוי - הוא כמי שמחריב את העולם, שכן מעשה פילגש בגבעה שהתחיל בכך, נגמר במיתתם של 'כמה רבבות מיראלי'.

תפישה זו היא המוצגת לאחר דבריו של ר' מאיר כחיתומה של המסכת כולה:

כל המגרש אשתו ראשונה אפילו מזבח מוריד עליו דמעות, שנאמר: "זאת שנית תעשו כסות דמעה את מזבח ה' בכי ואנקה מאין עוד פנות אל המנחה ולקחת רצון מידכם ואמרתם על מה על כי ה' העיד בינך ובין אשת נעוריך אשר אתה בגדתה בה והיא חברתך ואשת בריךך".

אם כן ביקורתו של ר' אביתר ביחס למעשה פילגש בגבעה, ששילחה משום פגם קל שמצא בה, מבטאת נאמנה את 'נשמתה' של מסכת גיטין כולה. דבריו המבטאים תפישה מקבילה לזו שבחתימת המסכת בדבר היחס הנכון למוסד המשפחה ולגירושין באופן כללי, שובצו במכוון במסגרת דיונה של הגמרא מסיבב לדברי המשנה הפותחת.

הגמרא החותמת בדיון מפורש ברובד המוסרי החייב להתלוות למעשה הגירושין, רומזת לרעיון מוסרי זה בתחילת המסכת.

¹³ כך למשל בקידושין כט, ב: "ראה חיים עם אשה אשר אהבת", עיין שם.

¹⁴ מובן כי המצב האידיאלי הינו כאשר המחויבות ללימוד התורה משותפת לשני בני הזוג (כפי שמסופר שם על ר' עקיבא ורחל: "אי לדידי ציית יתיב תרי סרי שני אחריני", "שלי ושלכם שלה הוא" - כתובות סג, א), ואולם לדעת חכמים, אדם רשאי לעזוב את ביתו אף ללא נטילת רשות אשתו: "התלמידים יוצאין לתלמוד תורה ב' וג' שנים שלא ברשות" (שם סב, ב) - "והתם פשיטא לן דעומדת וצווחת מעובדא טובא דמייתי התם דנתר דמעא מעיניהו ואפילו הכי עבדי ת"ח עובדא בנפשיי' כמבואר... דלא כל כמינהו דאתתא לבטולי מתלמוד תורה" (חתם סופר י"ד סי' קמט).

¹⁵ אם כנים הדברים, הרי שביקורתו של ר' אביתר מתייחסת אמנם לכל בני הבית, ואולם כפי שמשמע בגמרא בכתובות, הדאגה העיקרית נתונה לעיקרה של בית, ומכאן הקשר לדרשתו בעניין פילגש בגבעה בעניין יחסי איש ואשה.

¹⁶ כך הסביר הפני יהושע בגיטין שם: "...כדאמרין: 'כשם שיש דעות במאכל כך דעות בנשים, יש לך אדם שזבוב נופל בכוסו וזורק המאכל זו מדת פפוס' וכו' כדאיתא סוף מכילתין. ואם כן הכא נמי לר' אביתר אפילו דבר מכוער לא מצא בה דאם כן שפיר עביד שהקפיד, אלא שהיה נועל הדלת עליה כפפוס, והיינו דקאמר 'זבוב מצא' על צד הדמיון... או נאמר זבוב היינו זבוב ממש וסבר דשרי להקפיד בכהאי גוונא דהא לבית הלל שרי לגרשה בהקדיחה תבשילו... ובאמת לכתחלה אין לגרש ולהקפיד כהאי גוונא, כן נראה לי דרך רמז".

מרבית חכמי דורו חלקו על מסקנתו של ר' אביתר בדבר היחס שבין מסירות ללימוד התורה לבין חיי המשפחה, וקבעו – כפי שנפסק להלכה – שמותר לצאת וללמוד תורה גם במחיר של פגיעה במשפחה. אולם עצם קנאותו הטהורה של ר' אביתר לחיי המשפחה בישראל נתקבלה ללא עוררין.